

Milyen ellenzék legyen Magyarországon?

A Beszélő 1982–84-es vitája I.

1982 májusában, röviddel a szégyenletes Jaruzelski-puccs után, vita indult meg a *Beszélő* című folyóirat hasábjain.* A demokratikus ellenzék tagjai (közülük sokan ál- vagy fantáziánéven) a

megváltozott hatalmi-politikai helyzetben igyekeztek önmagukat elhelyezni. Többek között arra a kérdésre keresték a választ, hogy milyen feladatok, teendők várnak 1981. december 13-a után a magyar ellenzékre. Egységes válaszokra természetesen nem jutottak. Mai szem-

mel nézve éppen a szerzők *különbéle* megközelítései érdemelnek figyelmet.

Az olvasó persze joggal kérdezheti: mi indokolja ma, 1990 tavaszán, a szabad választások előestéjén, ennek a korai ellenzékvitának a felvívását? Három tényező. Az egyik az, hogy

* A hivatkozott szövegrészeket az olvasó megtalálja a *Beszélő* 3-tól 9-ig terjedő számaiban. 3. szám: *Kis János*: Gondolatok a közeljövőről (vitaindító). 4. szám: *Eörsi István*: *Sto gyelaty? Kívül-álló*: A Hivatal-védte ellenzékiség. *Kürthy Emil*: Polgarrá válni. *Könczöl Csaba*: Levél Kis Jánoshoz. *Szalai Pál*: Remény – remény nélkül. 5–6. szám: *Csonka Dénes*: Az optimista

alternatíva körvonalai. Magyarország „illirizálása”. *Székely József*: Reform és ellenzék. *Lehrstück Mária*: A magyar ellenzék programja. *Oltványi Ambrus*: Közel- és távolabbi jövőről. 7. szám: *Kun Ágota*: Szubkultúra vagy politikai ellenzék. *Vas János*: Munkásellenőrzést! *Kovács Eszter*: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. *Szabadgondolkodó*: Jelszavaink legyenek:

haza és haladás. 8. szám: *Konrád György*: Adottságainkból kell kiindulnunk. *Vajda Mihály*: Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság. *Krokovay Zsolt*: Gondolatok a gondolatokról. *Vizi András*: Kommunisták és ellenzékiek. *Tamás Gáspár Miklós*: Amiért mégis. 9. szám: *Kis János*: Másfél év után ugyanarról (vitazáró).

az ellenzéki mozgalom önfejlődésének vitathatatlanul érdekes dokumentumáról van szó. Ahhoz, hogy a demokratikus ellenzékéről, annak belső struktúrájáról, ideológiájáról, értékeiről valamit is megtudjunk, ennek a vitának az ismerete elengedhetetlenül szükséges. Másodszor fontos szempont az is, hogy a vitacikkek-ből óvatosan következtetni lehet az egész politikai rendszer működésére. Végül harmadszor: a vitának máig ható tanulságai vannak, azaz nem igaz, hogy a dolognak ma semmilyen aktualitása nincs.

Előre jelzem, hogy tanulmányom szigorúan a vita nyomvonalát követi; nem kísérlek meg következtetéseimben elszakadni a vitacikkekben leírtaktól. Céлом pusztán az, hogy tárgyilagosan bemutassam: miként látta önmagát a nyolcvanas évek elején az a csoportosulás, amelyből mára a Szabad Demokraták Szövetsége lett.

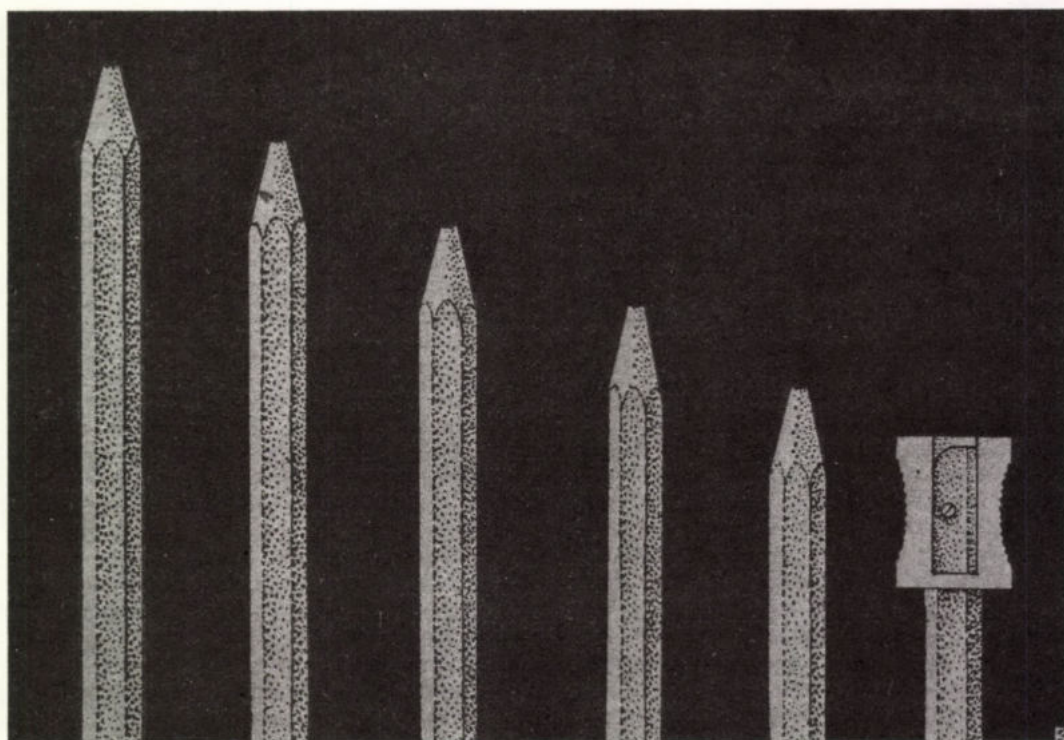
1. Az általános helyzetértékelés

A vitát, miként Kis János zárszavában (de a vitaindítóban is) explicite megfogalmazta, az a szándék motiválta, hogy a lengyelországi katonai államcsíny után „a tanulságok elemzésével jussunk túl a megdöbbenesen, amit Kelet-Európa legnagyobb demokratikus tömegmozgalmának föld alá szorítása okozott”. Mi a jellemző a december 13-a utáni helyzetre? A hozzászólók véleményét az általános helyzetértékelést illetően két csoportra oszthatjuk. Az elsőbe azok tartoznak, akik december 13-át, illetve az utána következő helyzetet fordulópontnak tartják a rendszer, a hazai ellenzéki mozgalom, sőt az egész magyar társadalom szempontjából. A másikat pedig azok, akik december 13-át nem tartják ilyen egyértelmű fordulópontnak, illetve másfajta kiindulópontból is próbálják levezetni a magyarországi fejleményeket. Természetesen nem arról van szó, hogy a vitázóknak ez utóbbi csoportja ne lenne tisztában a Jaruzelski-puccs jelentőségével, inkább arról, hogy szerintük pusztán ebből nem lehet levezetni az ellenzék és a magyar társadalom soraiban lévő feladatait.

Nézzük hát a kétféle gondolkodásmód érveit, amelyek sokszor persze hasonlítanak is egymáshoz.

a) December 13-a, avagy a Sztálin utáni korszak vége

Az általános helyzetet Kis János tárgyalja a legrészletesebben, ezért elsősorban az ő érveivel kell foglalkoznunk. Szerinte 1981-gyel véget ért egy korszak, teljesen új helyzet teremtődött Kelet-Európában. Míg 1956 és 1968 után a térség vezetői a „szent szövetségi reakció” eszközeivel és módszereivel, úgymond, konszolidálták a társadalmakat, addig 1981 után ilyesféle konszolidálódás nem várható. Ez abból is következik, hogy 1980–81 elsősorban gazdasági válság. Szemben 1956-tal és 68-cal, amikor mindenekelőtt politikai válság volt. A térség konszolidálódásának pedig éppen a gazdasági alapjai rendültek meg, már a 70-es évek közepétől, és 1980-ra több kelet-európai ország a stagnáció határához érkezett. Ennek a gazdasági stagnálásnak a megszüntetésére vették elő Magyarországon újból a reformot. Ez a reform azonban Kis szerint nem lehet átfogó, többek között a december 13-a után beálló kedvezőtlen politikai viszonyok miatt. A helyzet tehát az – szögezi le nagy nyomatékkal a szerző –, hogy – szemben a korábbi konszolidációkkal – most nem várható a status quónak az 1956 és 68 utánihoz hasonló megszilárdulása, s ebből következően nem tartható tovább sokáig a magyar vezetés hagyományos, a hatvanas évek elejéről származó konfliktuskerülő-kiegyenlítő politikája.

Mindazonáltal Magyarország lényegesen jobban áll a többi szocialista országhoz képest, többek között azért is, mert „az államvezetés nem fordult szembe a lakosság fogyasztói igényeivel, a lakosság pedig változatlanul úgy tekint az államvezetésre, mint a legjobbra, ahhoz képest, ami Kelet-Európában lehetséges”. Ugyanakkor megfogalmazza: „Nem lehet megmondani, mit ér Magyarország mai helyzeti előnye: tartósan elkanyarodunk-e az uralkodó kelet-európai áramlattól, vagy csak késve sodródunk bele. Ezzel az alternatívával szemközt kellene a magyar ellenzéknek kialakítania elképzeléseit a közeljövőről. Ismerjük el: nem vagyunk fölkészülve rá, hogy helyzetünkről ilyen széles összefüggésben gondolkozzunk.”

Hasonlóan foglalt állást a vitában Szabadgondolkodó is, aki megerősíti, hogy december 13-a után új válságtípusról, mégpedig a rendszer „organikus zavarainak általánossá válásáról” beszélhetünk. Ez teljesen új helyzet a „létező szocializmusok” történetében. Ezeknek a rendszereknek ugyan mindig is jelentkeztek funkcionális zavarai, de kiküszöbölésük általában megoldható volt, aminek eredményeként többékevésbé elfogadható fejlődés következett. Magyarországon az 1981 decembere utáni állapot viszonylagos elfogadhatósága már nem azt jelenti, hogy a hazai rendszer megmenekülhet az új válságtípus megjelenésétől, hanem pusztán azt, hogy fáziskésésben vagyunk. Nagy a valószínűsége – mondja a Szabadgondolkodó –, hogy a válságjelenségek Kelet-Európa országai-ban szinkronba kerülnek egymással, amelynek eredménye a 80-as évek végének általános gazdasági válsága lehet, amely minket sem fog kímélni.

A vitában Szalai Pál is az új korszak kezdetéről beszél; most van ugyanis az első olyan demokratikus mozgalom Kelet-Európában, amelyet az ellenforradalomnak nem sikerült teljesen elnyomni. Ő a demokratikus értékrend kiterjesztéséről, lehetőségeiről értekezik, s azt mondja: megvan a lehetőség Kelet-Európa demokratizálódására, mégpedig akkor, ha a) egyidejűleg történik Kelet-Európa országai-ban; b) a demokratizálódás együtt halad a párt-on belül és kívül; c) támogatja a szovjet vezetés. Az a szovjet vezetés, amelyről Kis János első írásában megállapítja: „A mostani kelet-európai válság legsúlyosabb következményének azt tartom, hogy az elismert fogyasztói színvonalat letörő kormányzatok kiszolgáltatják magukat a szovjet politika előreláthatatlan fordulatainak.” (Hogy ez mennyire így van, Gorbacsov fellépéséig igazolódott.)

Az 1981. december 13-a utáni helyzetben tehát alapvetően megváltozhat a rendszer működése. Egészen egyszerűen azért – fogalmazza meg Kis János –, mert nem lehet ezúttal a kis reformok nyugodt továbbfolytatására számítani. Éppen mert maga a kádárizmus mint rendszer került válságba, s ezen a szokásos módszerekkel már képtelen lesz úrrá lenni. Az ellenzéknek ebben a helyzetben egészen más a feladata, mint korábban volt; meg kell törnie a csendet. „Amíg nem látunk hozzá a tanulságok elemzéséhez, addig csak egyet tudunk: a Szovjetunió már megint nem engedte.”

b) Fordulópont-e december 13-a?

A hozzászólások nagy része egyértelműen fordulópontnak, Magyarországra vonatkoztatva a kádári típusú konszolidáció végének fogja föl a lengyel katonai hatalomátvétel nyomán kialakult helyzetet. A fent említett szerzők (és mások is) e tényből indulnak ki, ebből igyekeznek definiálni az ellenzék lehetőségeit, feladatait is. Érdekes azonban fölfigyelnünk egy másik gondolkodási vonulatra is. Néhány hozzászóló ugyanis megkérdőjelezi ezt a fordulópont jelleget. Oltványi Ambrus például így fogalmaz: „A hazai szituációban az sem idézett volna elő minőségi változást, ha a lengyel demokratikus mozgalom győz, másfelől viszont a december 13-i fordulat sem módosította lényegbevágóan az itthoni adottságokat.” Oltványi vitatja Kis kiindulópontját, nevezetesen a közeljövő perspektíváját, mert szerinte – s ez magyarázat arra is, hogy miért nem tartja korszakhatárnak december 13-át – a távolabbi jövőre kell koncentrálni. „Nem tartom valószínűnek – írja Oltványi –, hogy a következő évek fejleményei nyitnák meg – vagy zárják el – a 35 év során felgyülemlett és az előző évszázad történelmi örökségének terhével is összefonódó – problémaméreg rendezése felé vezető utat. Válsághelyzetek amúgy sem eredményezhetnek életképes megoldásokat.” Ezzel Kisnek ama kijelentésével is vitatkozik, amely szerint a válságnak lehet jótékony hatása is – például az, hogy mind az ellenzék, mind a magyar társadalom újratanulhatja a politikát, politizálást.

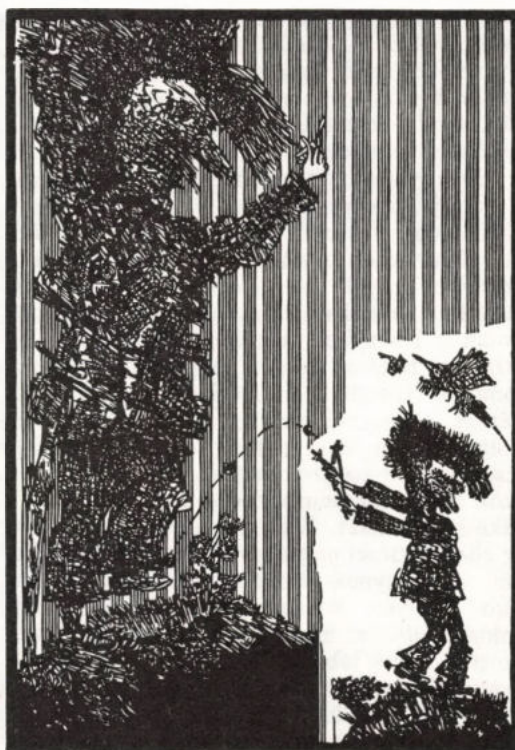
Ugyancsak kérdésessé teszi az ellenzékiesség december 13-ából levezetett szerepét Székely József cikke. A szerző azt írja, hogy a magyar ellenzék 1981. december 13-ától függetlenül is olyan helyzetbe került, hogy differenciálódnia kell. A december 13-a előtti ellenzék mindenekelőtt polgárjogi ellenzék volt (hogy ez pontosan mit jelent, azt a következő részben taglaljuk), de a 80-as évek legelejére megjelen-

tek Magyarországon azok a csoportosulások, amelyek *túl kívánnak lépni* ezen. Megjelenésüknek csak részben kiváltói a lengyelországi események, legalább ilyen fontos *két* másik tényező is: az egyik a magyarországi reformokkal szembeni elégedetlenség; a másik az új fiatal nemzedék szellemi nagykorúsodási igénye. Sajnos Székely nem jelöli meg pontosabban ennek az új nemzedéknek a szociális összetevőit, így fejtegetésének például az a része, hogy *ő és nemzedéke* nem vállalja a nyílt ellenzékiiséget és marginalitást; mert „célunk inkább a reformokért való harc, az eddigi reformok radikális kritikája”, nem teszi világossá, hogy voltaképpen kiből is áll ez az általa képviselt fiatal *reformkritikus* értelmiség, jelent-e komoly tömeget vagy sem. Ugyanakkor szavai össze is csengenek Kis Jánoséval, aki szintén azt javasolja, hogy az ellenzék, ha valóban társadalmi jelentőségre kíván szert tenni, lépjen túl az 1977–81-es polgárjogi ellenzékiiség korlátain.

Figyelemre méltó Kun Ágota álláspontja is, aki fél évvel Kis János vitaindítója és már az 1982-es áremelések után jelentkezett. Az ő kiindulópontja nem a lengyelországi katonai fordulat; cikkében az ellenzékiiséget a gazdasági helyzet *szigorodásával* összefüggésben igyekszik megragadni: „Egyetlen csoport sem szerepelhet ellenzékként, amely kitér az életszínvonalromlás felvetette kérdések elől.” Kun – egyedül a vitában – fölveti azt, hogy a hatalom áremelése *nem* azokon a területeken a legsúlyosabbak, amelyeken eddig viszonylag jó volt a helyzet, hanem ott, „ahol már eddig sem a legjobb, inkább a legrosszabb barakk voltunk a lágerben: a lakáshelyzet terén”. Ebből a tényből, a konszolidáció során megszokott életszínvonal megroppanásából következik Kun Ágota szerint az ellenzék „hogyan továbbja”, de a kormányzaté is. Az áremelések Kun szerint elkerülhetetlen részei a kívánt piacossításhoz, tehát a kormányzat számára a reformszándék valódi erőpróbái. Az ellenzéknek abban *kell segítenie*, hogy a kormány 1983-ban(!) véghezvihesse a veszteséges vállalatok és termelői ágak leépítését.

Ahogyan Oltványi Ambrus az egyetlen a vitában, aki a bajokat nem az 1981 decembere utáni korszakból, még csak nem is 1948 utántól származtatja (hanem évszázados megoldatlanságokról beszél), úgy Vas János az, aki szintén egyedül írja, hogy „indokolatlan leegyszerűsítés csak a kelet-európai történésekkel magyarázni a vezető csoportok szemléleti fordulatát” Helsinki szellemét és betűjét ugyanis *sem* Keleten, *sem* Nyugaton nem tartották be. (Részletesebb elemzésre viszont nem vállalkozik.)

Összegezve megállapíthatjuk: 1981. december 13-a szelleme (még ha valaki nem is ebből vezette le az ellenzék lehetséges szerepét) meghatározta az ajánlandó *stratégiát*. Ezt Lehrstüek Mária írásának egyik alcíme így fejezi ki: A taktika (magyarán az oroszok). Ha végigtekintünk a cikkeken (s el is fogadjuk azt, amit Kis János vitázárójában úgy fogalmaz meg, hogy a Szovjetunióban várhatóan tovább tart a bomlás), azt látjuk, hogy a magyar ellenzéknek továbbra is ez az egyik legfőbb dilemmája. Mit tesz, hogyan változik a szovjet politika? A magyar ellenzék valóban kemény éveket élt át Brezsnjev halálától az utódlási válság megoldódásáig. Pontosan jóslott Szabadgondolkodó: fokozódni fog az ellenzék megosztására irányuló hatalmi taktika, és jönnek majd a *letartóztatások* is. Igaza volt a vitázáróban Kis Jánosnak: 1983 már a *szigorodás* ideje. Ennek csak egyik oka a már említett szovjet utódlási válság, legalább ilyen fontos a kádárizmus végéből következő hasonló magyar válság is. További ok, hogy 1981 után jelentősen megromlott a szovjet–amerikai viszony; valamint az, hogy a kormányzat tapasztalatot szerzett az 1979 utáni „reformpolitika” túlzottan optimista, téves voltáról. Mindezek nyomán a vita végére már *nem lehet reménykedni* a reformban (Kis vitaindítójában, bár

Banga Ferenc rajza

raciónales nem tudja elképzelni az átfogó reformot, *reménykedik* benne), hanem csupán a *túlélésben*. Erre a túlélésre kellett berendezkednie az ellenzéknek is.

2. Az ellenzékiiség kialakulása, fogalma és jellege. Definíciós nehézségek

De mi is az az ellenzék? Hogyan kísérelték meg az egyes cikkek szerzői a fogalom értelmezését és az ellenzékiiség kialakulását bemutatni? Eddig nem beszélünk *magáról* az ellenzékiiségről, csupán – miként azt Kis János vitaindítója is teszi – *tulajdonnévként* használtuk. Most viszont részletesen szólni kell a fogalom belső tartalmáról, annál is inkább, mert számos hozzászóló is erre törekszik.

A hozzászólásokból többféle álláspont derül ki az ellenzék *genesízés*ét illetően. Vagy *elfogadják* ezt a meghatározást minden különösebb fogalmi elemzés nélkül (Kis János, Tamás Gáspár Miklós), vagy *vitatják* a korai időszak (1977–81) ellenzékiiségének ellenzéki jellegét (Lehrstüek, Kivülálló), vagy *más elnevezést ajánlanak* (Vajda Mihály), s olyan is van, aki a megoldandó feladatokat nem „ellenzéki” feladatnak tekinti (Csonka Dénes).

A vitaindító szerint a magyarországi ellenzék az enyhülési folyamat eredményeképpen jött létre a 70-es évek közepén, voltaképpen a Szovjetunió és a Nyugat egymást-elfogadásából. Az egyes szocialista országokban azonban a 70-es években nem ugyanolyan volt a helyzet. Lengyelországban például (s ez volt a magyar ellenzék számára az etalon) a *bomlás* időszakában jelent meg, akkor, a 70-es évek közepén, amikor Magyarországon a társadalom még teljes nyugalmi állapotban volt, az állam pedig szilárdan állt a lábán. Csehszlovákiában megint más volt a helyzet; ott az 1969–71-es tisztogatások áldozatai hozták létre a Chartát, amelynek kezdetől világosan megfogalmazott *programja és működési mechanizmusa* volt. (Érdekes ezt a fejtegetést összevetni Szalai Pál hozzászólásával, aki elismeri ugyan a magyar ellenzék kialakulásának egyik – külső – okaként a prágai tavasz összeomlását, fő oknak azonban *belső* okot: a hazai újbaloldal összeomlását nevezi meg. Megállapítja, hogy a fiatal értelmiség újbaloldali ideológiáját a párt központi bizottságában föllépő ún. „munkásellenzék” a kapitalizáló gazdasági re-

form visszaszorítására használta fel. Szalai erre való reagálásként értelmezi azt a magyar ellenzéken belül s Kis János vitaindítójában megjelenő álláspontot, amely vívmánynak tartja a rendszer gazdasági hierarchizálódását. Ez utóbbi Szalai véleménye szerint nem helytálló.) Kis János a továbbiakban megállapítja: Magyarországon azonban a korai ellenzékiiség korszakában sem (politikai) programról, sem pedig az ellenzék korán egymáshoz kapcsolódó körök közötti belső mechanizmus kialakításáról nincsen szó. Ez Kis szerint az *indulási feltételekkel* függ össze; nevezetesen azzal, hogy a magyar ellenzék bázisát az 1973-as *tudományos tisztogatások* áldozatai, tehát kifejezetten *szakmai* okokból perifériára került értelmiségiek adták.

Ezt a laza (néhány száz fős) csoportosulást – program híján – inkább *szimbolikus* gesztusok (aláírási akciók, művészeti aukciók stb.) tartották össze, mégis rendkívül sikeres volt. „Élég volt elvetnie az unt, utál magatartási mintákat, elég volt másképp viselkednie, és máris valamilyen megfoghatatlan kristályosodási folyamat indulhatott körülötte.” Másrészt az is lényeges, hogy ez a laza ellenzék nem hitt sem a rendszer *sorradalmi*, sem *földről* történő megváltoztatásában. A lengyel ellenzék hatására az alulról jövő nyomás stratégiáját választotta. De ez a nyomás, amely nagyrészt gesztusjellegű maradt, december 13-a után már nem elég. Sikerre – mondja Kis – már csak akkor számíthatunk, ha a *nagypolitika* kérdéseiben is lesz az ellenzéknek mondanivalója. Egyébként számarányának megfelelő lesz a társadalmi súlya is.

Kürthy Emil ugyancsak Lengyelországból indul ki (ő nem elemzi a csehszlovák helyzetet), és *három* tényezőt sorol föl, amelyek miatt Magyarországon nem alakult ki az ellenzéki törekvéseknek a lengyelországihoz hasonló tömegbázisa.

1. A lengyel munkásság bezártsága nagy állami szervezetekbe, ami nagyfokú *egységesedést* eredményezett. Nálunk viszont „a viszonylagos autonómiát kínáló gazdasági tevékenységek lecsapolták a munkásság »izgága« rétegeit, energiáikat az állami szervezeteken kívülre terelték”.
2. Lengyelországban a politikailag legaktívabb rétegek a nagy ipari központokban (hajógyártás, szénbányászat stb.) dolgoztak, s ez jó alkupozíciót jelentett számukra. Nem kellett attól tartaniuk, mint a magyar munkásoknak, akik korántsem érezhették magukat nélkülözhetetlenek. „Ezt a különbséget nem egyenlíthette ki, hogy a magyar vezetés a hetvenes években politikai szimbólumot csinált a nagyipari munkásságból, privilégiumokkal és félelmekkel övezte”.
3. A lengyel államapparátus jobban kasztosodott és jobban elvált a társadalomtól, mint a magyar. A lengyel államapparátusból hiányzott a reformer lobby, de a Magyarországon jelenlévő agrárlobby is. Ennek a magyarországinál jóval szakszerűtlenebbül és tagolatlanabban működő államnak 1980 augusztusa után rengeteg kiváltságáról kellett volna lemondania, és ez minimálisra csökkentette a tárgyalásos megegyezés lehetőségét.

Kürthy tehát a lengyel alaphelyzet kiélezettebb voltából (amelyben 1980 nyarától már a „ki kit győz le” kérdés volt a meghatározó) vezeti le a lengyel ellenzék szerepét. Magyarországon azonban ilyen típusú konfrontáció nem szükséges.

Kun Ágota viszont egyértelműen azt mondja, hogy az ellenzékiiség eddigi *sikertelenségének* oka *szubkultúra jellege*, az, hogy a nagypolitikai szintű cselekvésnél fontosabbnak tartja „szubkultúrája összetartozását és elkülönültségét”. Oltványi Ambrus pedig egyenesen érthe-

tetlenek találja: miért nem törekedett az ellenzék 1981 előtt átfogóbb ideológiai-politikai stratégia kidolgozására.

Az országos nagypolitikai alternatíva hiányához kapcsolja a maga „ellenzék-értelmezését” Vajda Mihály is. Az 1977–81 közötti „ellenzék” idézőjelesen használja. Elfogadja Kisnek azt a tézist, hogy a 77–81-es ellenzék kívül állt a közmegegyezésen, de nem osztja azt a nézetet, hogy ez a „kivülállás” önmagában már ellenzékiiség. „Az ellenzék olyan csoportosulás, amely az éppen gyakorolttól bizonyos vonatkozásban eltérő összpolitikai alternatívát kínál a társadalomnak, az pedig tudomásul veszi, hogy ha a csoport meggyőzi a többséget, s ez intézményes formában igazolódott, akkor nem cserelhetőséget kell adnia a csoportnak az alternatíva megvalósítására, hanem a csoportnak kötelessége is ezt megkísérelnie.” Vajda megindokolja azt is, hogy miért nem alakulhatott ki egy ilyesfajta ellenzékiiség Magyarországon. Ez pedig az „ellenzéknek” az a belátása, hogy Magyarországon nem szabad a fennálló intézményrendszert megváltoztatni, mert ez túllépné a szovjet vezetés tűrészhatárát. Ez a kitétel mellesleg egybecseng Kis János megállapításával: „Magyarországot nem az indulatok elszabadulása fenyegeti, hanem a túlzott önfegyelem. Miközben mindenki óvakodik nehézséget okozni a kormányzatnak, szép lassan belesüllyedhetünk a válságba.” Azonban a következtetési irányok már jelentősen eltérnek. Míg Kis János szerint éppen az a feladat, hogy az ellenzék magasabb szervezeti és eszmei szinten (ez utóbbira vonatkozik Kisnek az a javaslat, hogy ki kell alakítani az ellenzék ideológiáját) teremtsen meg önmagát, hogy tehát paradox módon (amire Eörsi István is rámutat) nehezebb körülmények között kiterjessze befolyását, addig Vajda 1981 utánra is létező maximának, az „ellenzéki” tevékenységet behatárolónak tekinti a szovjet vezetés és ezáltal a magyar kormány toleranciáját. Elismeri ugyan a hatalom válságát, de oly módon, hogy a válsághelyzetben az „ellenzék” hivatott arra, hogy a fölbomló új közmegegyezés alapítványozója legyen. Ehhez pedig „az új demokratikus politikai közösségnek nem ellenzéknek kell lennie, hanem a kritikai nyilvánosság eszközeivel kell elérnie: magán a hatalmi eliten belül létezzék valóságos ellenzék”. Ennek elősegítése, a hatalmon belüli politikai tagolódás előmozdítása nem ellenzéki tevékenység.

Más oldalról közelíti a problémához Eörsi István, akinek az az alapkérdése, hogy elválasztja-e valami tartalmi kritérium egymástól Kis Jánost és vitaindítóját és az ún. állami szamizdat művelőit (közülük Bauer Tamást és Tardos Mártont említi). Eörsi számára az a tanulság, hogy nem húzható merev határvonal az ellenzékiiség, a reformizmus és a forradalmiság között – tartalmi jegyek szempontjából. Az ún. állami szamizdat – amely mindig is létezett – maga is hatással van az ellenzéki szamizdatra és fordítva. Radikalizmusukban szinte nincsen különbség. De akkor definiálható-e egyáltalán az ellenzékiiség? Eörsi szerint igen, mégpedig így: „Aki még intézményes keretek között mozog, az – bármit valljon is – legfeljebb reformista; aki kívül rekedt ezeken, az – bármilyen ideológiát valljon is magáénak – ellenzéki.” Ez a megfogalmazás az ellenzékiiséget az adott időpillanatban szemléli, és gyökeresen eltér Vajda értelmezésétől, akinek – mint láttuk – konkrét előfeltételezései vannak az ellenzékiiség tartalmi kritériumaival kapcsolatban. A vitának ez az egyik legérdekesebb kérdése, hogy tudnivaló az ellenzékiiség vállalt magatartásforma-e, avagy a nyugati típusú demokráciákban kiérlelődött értékek és alternatív politikai technikák összessége. Mindenesetre tény, hogy Eörsi az előbbihez áll közelebb, ugyanakkor azonban nem sajátítja ki a progresszív gondolkodást az ellenzék számára, s Kissel vitázva azt állítja,

hogy a közmegegyezésen belüli csoportoktól, személyektől is kiindulhat komoly kezdeményezés, sőt éppen az a legfontosabb, hogy az új helyzetben mind az ellenzék, mind a reformisták, mind a forradalmárok konkrét feladatokat találjanak maguknak.

Eörsi véleményét egyébként Konrád György is vitatja, mégpedig hasonló okokból, mint Vajda. Konrád szerint ugyanis nem lehet politikai ellenzéknek nevezni azt a csoportosulást, amelynek tagjai kívül élnek az intézmények világán, s nem akarnak sem azon belül munkálkodni a lehetséges mérsékelt reformokon, de arra sem tartanak számot, hogy kormányhatalomra kerüljenek.” Itt megint a már említett kétféle ellenzék-értelmezési koncepcióval van dolgunk: Konrád is (miként Vajda) az ellenzékiiség tipikus-konkrét jegyeit kéri számon, s azok hiányában nem ismeri el a politikai ellenzékiiség jelenlétét. Ezzel szemben Kis és Eörsi az ellenzékiiséget megnevezésnek tekinti. Mind a két véleménynek van létjogosultsága. Hiszen vajon milyen intézményeket birtokolhatott volna belülről az intézményekből éppen eltávolítottak széles tábor? Tényleg csak a nyugati típusú ellenzék-ellenzékiiség (a Konrád által pontosan leírt árnyékkormány, árnyékadminisztráció, szakértői gárda, propagandával tájékoztatott tömegmozgalom stb.) jelentse az ellenzékiiség egyetlen formáját? A vitában végig kavarg mind a két vélekedés. Mindenesetre 1982–83-ban, miután a tudományos életet több hullámban megtisztították a „renitens” elemektől, kérdés, hogy fölvetődhetett volna-e egy átfogó politikai ellenzéki alternatíva. Úgy vélem, erre nemcsak azért nem volt esély, mert a már említett politikai szigorodás bekövetkezett, de azért sem, mert maga az ellenzék sem volt pontosan tisztában saját magával. Lehrstück Mária ezt úgy kommentálja, hogy az ellenzék nem a közös célok, hanem a közös sérelmek hozták össze. Bár ennyire mereven nem állítanám szembe a kettőt (hiszen közös sérelmekből nagyon is kijöhetnek közös célok), mégis tény: az ellenzéki öndefiníálás Magyarországon óhatatlanul intézményen-kivülséget jelentett. Lehrstück elvitatta tőlük az egyesülés mozzanatát is, hiszen az ellenzékiek „inkább csak összetorlódtak azokban a zsákutcákban, melyekre a tudás társadalmi körforgásának irányítói terelik mind azokat, akik nem képesek jó szívvel azonosulni kijelölt státusukkal a tudatformálás hivatalaiban vagy a szellemi javak kiskereskedelmében”.

Ugyancsak az ellenzék belső kohézióját vitatja Könczöl Csaba is, aki szerint politikai közösségről egyáltalán nem beszélhetünk, inkább kisközösségeket „békés koegzisztenciájáról”. Könczöl vitába száll Kissel a tekintetben, hogy vajon a „demokratikus ellenzék” (ő használja az idézőjelet) a közmegegyezésen kívül jött-e létre és létezik azóta is. Könczöl szerint épp ellenkezőleg: mind az „ellenzék”, mind ő maga, Könczöl Csaba belül áll a közmegegyezésen, ami abból az előfeltevésből származik, hogy a hatalom igyekszik betartani a polgári szabadságjogokkal kapcsolatos kötelezettségeit. Ez a „közmegegyezés” szülte meg tehát a magyar „ellenzék”et, amely annyiban demokratikus (Könczöl sajátos értelmezése szerint), hogy tagjai tudomásul veszik: nem lehet rangsorolni az alkotó kiscsoportok szakterületeit.

A vázolt vélekedések alapján megállapíthatjuk, hogy a vita nem tudta eldönteni: mit is jelent pontosan az ellenzékiiség a 80-as évek első felében Magyarországon. A fogalomdefiníálási sokféleség, illetve definiálatlan fogalomhasználat azután majd az ellenzék lehetséges stratégiai vonatkozásában válik föltűnővé. Ezt azonban – mint jeleztük – külön részben tárgyaljuk.

CSIZMADIA ERVIN